

УДК 811.161.2'42:004

Н. Ф. КЛИМЕНКО
(Київ, Україна)

ВІД КОЛОКАЦІЙ ДО ТЕРМІНІВ

Колокації як синтаксично-семантичні єдності, у яких один лексичний елемент сполучається з іншою розпізнаваною лексичною одиницею з великою частотою, отже, з високим ступенем передбачуваності перебувають у центрі дослідників тексту. Їх устанавлюють і вивчають у процесі автоматичного аналізу тексту, укладання загальних, термінологічних та галузевих словників.

Велика кількість терміносполучень у науковому тексті спонукає науковців розглядати передумови формування таких єдностей, як і можливості їх згортання в універби. Поширення словосполучень іменників з прислівниково-прикметниковим компонентом стало предметом вивчення цієї статті. Частина з них формує численні темоґнізда розчленованих номінацій з тим самим стрижневим словом.

Ключові слова: колокація, термін, словосполучення, темоґніздо, терміносистема.

Функціонування термінів дедалі більше цікавить дослідників не тільки з погляду історії їх виникнення, а й у плані зумовленості їх ситуацією розвитку науки на певному етапі. Цей аспект вимагає докладнішого вивчення ролі терміна в тексті, зокрема в науковому: в монографіях, статтях, анотаціях, а також галузевих словниках. Аналіз суцільного тексту (а не його вибірок) підштовхнув учених у 80-і роки ХХ ст. до виділення такої одиниці тексту, як колокація, тобто словосполучення. У лінгвістиці зроблено спробу розширити межі стійких словосполучень, до яких традиційно відносили різного виду фразеологізми. Їх доповнили колокаціями – словосполученнями, які мають ознаки синтаксично та семантично цілісної одиниці, в якій вибір одного з компонентів здійснюється за смыслом, а вибір другого залежить від вибору першого [1; 2; 4].

Існують інші визначення цього терміна, і колокацією (англ. *collocation*, гр. *σύνφραση*) називають явище, коли певні лексичні елементи з'являються разом із іншими розпізнаваними лексичними одиницями з високою частотою [6, с. 253]. В обох випадках підкреслено певну смислову єдність словосполучення. Ясно, що розпізнаваним може бути компонент, поєднаний членством у словосполученні. Саме так створюється семантичний смисл єдності. В другому підкреслено ще й іншу ознаку колокації – високу частоту використання у тексті.

Н. Ф. КЛИМЕНКО, 2017

Окреслено класифікацію колокацій за синтаксично головним словом (дієслівні або іменні) та лексичним складом (нескладні, рос. несоставные, тобто фразеологізми), незамінювані та незмінювані [2; 3; 7].

У контексті нашого дослідження зосередимо увагу на колокаціях словникового тексту біологічної термінології, стрижневим словом яких є іменник, а означенням до нього прикметник із прислівником-означувачем на зразок: *біологічно активна речовина, факультативно анаеробні бактерії, закономірно спрямований процес, спеціально вирощене (на зелень) добриво*.

Вони формують аспектні характеристики іменника. Виокремлена із словосполучення прислівниково-прикметникова частина сама не стає номінативною одиницею. Однак постійність її позиції при іменникові, точніше перед ним, як і повторюваність їх разом у тексті, створюють передумови для формування смислових єдностей – розчленованих номінацій – термінів, що мають шанс перетворитися з часом на універби (пор. *червоні кров'яні тільця – червонокривці, еритроцити*).

Для з'ясування таких передумов розглянуто словосполучення згаданого типу в тексті Словника української біологічної термінології (СУБД). У реєстрі цього словника гасловими є слова-терміни. Розчленовані номінації-словосполучення є складниками пояснювальних частин статей словника. У багатьох випадках ці номінації формують потужні теогнізда, об'єднані гасловим і водночас стрижневим словом, наприклад: *клітина – вегетативна гаплоїдна / генеративна / зародкова / нервова / поліплоїдна / сегментна; клітини екскреторні / імунокомпетентні / кам'янисті / лютетнові / паренхімні / перістальні / пігментні / статеві / стовбурні / фолікулярні; клітини крові / пам'яті* тощо.

Здебільшого в словнику виділено двочленні номінації. За умовами нашого аналізу добираємо тричленні словосполучення з пояснень, які не завжди наводимо повністю, препаруючи їх до відрізків, що є предметом дослідження.

У пояснювальних частинах словникового тексту термінів трапляються клішовані повторювані словосполучення. Їх можна розглядати як відносні колокації. До складу багатьох із них входять прислівники та прикметники. У таких словосполученнях першу позицію здебільшого закріплено за прислівником, а другу – за прикметником. Із словотвірного погляду використовувані прикметники формують дві групи. До першої входять непохідні прикметники на зразок *великий, малий*, а також похідні від прикметників *невеликий* або від інших частин мови: *відносний, стійкий*. До другої належать прикметники, похідні від дієприкметників: *детермінований, домінувальний, зумовлений, розподілений*. У колокаціях віддієприкметникові прикметники займають сталу для них у цих текстах позицію перед іменником, а їх означувач прислівник у свою чергу теж ставиться перед прикметником: *ієрархія* спостерігається у популяціях, де є *абсолютно домінувальна особина*.

Відомо, що позиція дієприкметника з прислівником після іменника залишає його в сфері дієслівних форм: *імунобласт* – велика клітина з великим ядром, *вільно розподілений* хроматином і ядром. Прислівники у цих словосполученнях виконують роль ознак-класифікаторів і дозволяють конденсувати текст унаслідок уникнення розгортання структур із підрядними реченнями. Разом із іменником словосполучення прислівника та прикметника, утвореного від дієприкметника, часто реалізують ознаки, близькі до властивостей родів

дієслівної дії: *коленхіма* – одна з первинних механічних речовин, яка складається з живих клітин *нерівномірно потовщеними оболонками*. Сполучення прислівника з прикметниками повторюється за умови наявності в ньому оцінного, часто параметричного значення: *аномально мала величина*.

Клішованих словосполучень у СУБТ понад сто. Така значна кількість колокацій свідчить про помітну роль їх в організації терміносистем. Прислівникові ознаки, які за дефініціями вчених мають синтаксичний зміст через свою здатність відображати відношення двох ознакових слів – дієслова та прислівника і прикметника та прислівника [1, с.17], поєднуючись з іншими прикметниками та іменниками в словосполучення = колокації, стають засобом породження розчленованих за формою, але єдиних за поняттєвим змістом найменувань. У цьому їм допомагає саме синтаксична семантика ознакових слів, що дозволяє підніматися над конкретними лексичними значеннями складників словосполучень і ставати знаками-означувачами одиниць вищого ступеня абстракції за логікою категорії загальної відносності.

Використані в колокаціях прислівники можна поділити на чотири групи: 1) умовно параметричні, 2) міри кількості або якості, 3) часові та 4) способу дії, точніше, формування статичної прикметникової або статично-динамічної віддієприкметникової ознаки. Кожна з цих груп прислівників утворює свої підгрупи різних властивостей ознак. Разом вони виступають засобом конденсації тексту та семантики розчленованих номінацій.

До активно використовуваних у пояснювальних частинах біологічних термінів належать три- і більшчленні колокації з прислівника-ознаки, віддієприкметникового прикметника (ще одного прикметника) та іменника. Прислівники виражають значення місця, часу та умови (способу) реалізації ознаки. Твірний дієприкметник мотивований перехідним дієсловом, що має прямий об'єкт дії, вказаний у поясненні іменником, пор.: *амброфіти* – рослини, що мають *поверхнево розміщену* кореневу систему та *фанерофіти* – рослини з відкритими бруньками, *розміщеними високо* над поверхнею ґрунту. Наведені уривки тлумачення ілюструють функційну відмінність того самого слова *розміщений*, що відрізняється частиномовною належністю. У першому випадку це прикметник, означений прислівником, що є типовою колокацією, вживаною в словниковому тексті, в другому – дієприкметник. Таку паралельну функційність спостерігаємо і в інших випадках використання похідних слів-ознак, пов'язаних із дією. З одного боку, синтаксично конкретизується дієприкметникова ознака: *суцвіття* – сукупність *квіток, закономірно розміщених* на спільній осі (стеблі), з другого, – прикметникова: *розвиток* – незворотний, *закономірно спрямований процес тісно взаємопов'язаних* кількісних та якісних *змін* особини від народження до смерті.

Прислівник колокацій в одних випадках конкретизує місце розташування предмета, про ознаку якого йдеться: *розміщений (де?) на поверхні* – *поверхнево розміщений* або *спосіб (як?) реалізації* ознаки: *подецій* – *вертикально розміщений* виріст; *телеморфоз* – утворене відгалуження на одному гіфі, *стимуляване близько розміщеним кінчиком* другого гіфа; *напівксерофіти* – рослини, що мають або *дуже глибоко розташовану* кореневу систему, або *широко розгалужену* кореневу систему; *фреатофіти* – рослини з *глибоко розміщеною* кореневою системою; *міомери* – послідовно розміщені на поздовжній осі тіла в

зародків; *хордові* – тип багатоклітинних тварин, у яких є хорди *дорзально розміщеної* нервової трубки.

У ці процеси активно залучено прикметники та прислівники з семантикою як=ознак: *стрептобацили* – *факультативно анаеробні бактерії*; *фаза розвитку* – один із якісно відмінних (функційних) станів ґрунтів; *шок* – регулювання *життєво важливих процесів*.

Серед них прикметники зі значенням ознак внутрішньо або зовнішньо виражених: *ізогамія*, за якої зливаються зовнішньо однакові клітини; *ізоценоз* – група *зовні* подібних або трохи відмінних флористичним складом фітоценозів; *псевдопаренхіма* – плектенхіма, зовні схожа на паренхіму вищих рослин; *хвоя* – листя більшості хвойних рослин голкоподібні, сплюснені, неколючі, *вузько лінійні* та *вузько ланцетні*; та деякі колишні дієприкметники: *імпульсивність* – особливість поведінки людини, виражена в схильності до *зовнішньо не вмотивованих вчинків і дій*.

Аналізовані колокації створюють проміжну зону для переходу декотрих із них у терміни – розчленовані номінації або в композитні ознакові слова, що стають складниками таких найменувань: *внутрішньовенний, внутрішньомолекулярний, внутрішньочеревний, внутрішньочерепний*. До них належать, наприклад, прикметники з основами *близько-, внутрішньо-, зовнішньо-*: *схрещування близькоспоріднених форм, внутрішньовидова різноманітність, внутрішньоклітинний паразит, зовнішньоклітинне оточення*. Вони не набули поширення в словниковому тексті біологічної термінології, хоча самі прикметники *близький, внутрішній, зовнішній* часто трапляються в ньому, на взір: *проживання у межах якої-небудь території систематично близьких видів*.

Група колокацій з прислівниками-виразниками міри кількості або якості численніша порівняно з попередньою. Вона сформована з чотирьох підгруп одиниць абсолютного, високого, середнього і малого ступеня вияву. В матеріалі дослідження найчисленнішою виявилася підгрупа середнього вияву ознаки з прислівниками *відносно, помірно, добре, порівняно, зазвичай, легко, більш-менш*.

Характерною їхньою особливістю є те, що більшість цих прислівників-ознак самі є похідними від прикметників: *відносно, добре, порівняно, помірно, власне, легко*, тільки два з них прислівникові утворення: *досить, більш-менш*, а два – відіменникові *почасти* та *зазвичай*. У цій групі переважають у складі колокацій теж прикметники: *великий / невеликий, власний, далекий, м'який, низький, стійкий, самостійний, тонкий*: *надсудинний* – який належить до зовнішнього шару *власне судинної оболонки* очного яблука; *цистерна* – одна з *порівняно великих порожнин* під павутинною оболонкою мозку. Лише в трьох випадках використано сполучення прислівників з віддієприкметниковими похідними: *тварини теплокровні* – тварини з *відносно сталою температурою* тіла; *типостаз* – *відносно тривалий* період збереження нових типів.

Найвищу сполучуваність із прикметниками демонструє прислівник *відносно*. Він означає їхню кількість: *ідіосинкразія* – надмірна чутливість організму, зумовлена *відносно невеликою* кількістю антитіл, *олігонуклеотид* – форма нуклеїнової кислоти, яка містить *невелику кількість* нуклеотидів, а частіше їхню якість: *індивідуалізація* – виокремлення людини як *відносно самостійного суб'єкта*, *конвергенція* – риси подібності у *відносно далеких* за походженням

організмів; інтелект – відносно стійка структура розумової діяльності індивіда, перипласт – поверхневий шар у деяких видів клітин, що може бути відносно м'яким або твердим, стенотерми – організми, пристосовані до відносно постійних температур.

Значеннево до прислівника *відносно* близька лексема *порівняно*, хоча вона має набагато нижчу сполучуваність із прикметниками: *моноклімакс – порівняно стійка рослинність.*

Активним означувачем якості є прислівник *добре*, що сполучається переважно з віддієприкметниковими прикметниками: *хижаки мають добре розвинуену нервову систему та органи відчуття; параклімакс – клімаксове угруповання, що складається з добре акліматизованих екзотів.* Рідше *добре* стоїть у препозиції до віддієслівних прикметників: *міоген – фракція білкових м'язів, добре розчинних у воді, папоротеподібні – відділ вищих спорових безнасінних рослин, які мають добре виявне чергування поколінь.*

На вираженні приблизної кількості та якості спеціалізується прислівник *більш-менш*, що частіше сполучається з прикметниками: *палеоценоз – сукупність рослин і тварин, що населяли в минулі геологічні епохи ділянки суходолу чи водойми з більш-менш однотипними умовами існування; паракутис – псевдопаренхімний кутис, у якому гіфальні елементи стають більш-менш ізодіаметричними (у грибів); паразитоз – більш-менш глибоке пошкодження; пойкилоосмія – нездатність зберігати більш-менш постійний осмотичний тиск тощо.*

Прислівник *помірно* ніби врівноважує ознаки прикметників у колокаціях між значно і маловиявними: *мезотроф – організм помірно вибагливий до вмісту в ґрунті поживних речовин, мезофіли – помірно вологолюбні тварини (саламандра, косуля, рябчик), чернозем – тип ґрунту в умовах помірно холодного клімату степів.* Серед інших одиниць цієї підгрупи виділяється прислівник *зазвичай*. Він здебільшого є ознакою дієслів і рідко означає прикметники: *карпогон – одноклітинний жіночий статевий орган червоних водоростей, зазвичай пляшкоподібної форми; колєнхіма – одна з первинних клітин рослини, яка складається з живих, зазвичай парєнхімного типу клітин.*

Майже однакові за лексичним наповненням колокації протиставних підгруп абсолютного і малого ступеня вияву ознаки. У першій більше прислівників – виразників прикметникових ознак: *абсолютно, повністю, виключно, всесвітньо, надзвичайно, надмірно, найсильніше, особливо.* У другій їх удвічі менше: *ледь / ледве, пасивно, почасти, слабо, трохи, частково.*

У підгрупі абсолютного вияву ознаки прислівники колокацій є здебільшого ознаками прикметників: *надзвичайно великого значення, надмірно азотисті ґрунти; національні парки – особливо охоронні природні ландшафти; клас у класифікації – це будь-яка група організмів, які мають ознаки характерні виключно для всіх її членів, шпаківі – переважно співочі лісові деревні пташки, див. також переважно морські риби, переважно низинні і заплавні луки.*

Вони активно сполучаються також з віддієприкметниковими прикметниками: *листяна пластинка, яка повністю або частково редукована; мартинові – родина всесвітньо поширених сивкоподібних птахів; природний парк – найменш суворо охоронювана територія, остракум – найсильніше розвинений прошарок раковини моллюска.*

Прислівники – ознаки маловиявних ознак сполучаються переважно з прикметниками: *урема* – деревна, *частково чагарникова рослинність*; *мерозигота* – частково диплоїдна бактерійна, зигота; *пастушкові* – родина частково водних рослин, *плакор* – *слабо хвилясте* місце. Меншою мірою їм властиве поєднання з прикметниками – віддієслівними ознаками: *палеогнатизм* – тип кісткового піднебіння у птахів з *частково* розділеними лемешами; *перо кісточкове* – має *слабо зчеплені* між собою борозенки; *пухироногі* – ряд комах зі *слабо розвиненими* кігтками; *карпоспори* – спори червоних водоростей з *ледь помітними* амебоїдними рухами; *іmunітет* – *пасивно набута* реакція організму, *панулосфера* – гіфа, що складається з коротких, *почасті збільшених клітин*.

Небагато в словниковому тексті тих колокацій, до складу яких увіходять прислівники, що підкреслюють високий ступінь вияву ознак прикметників: *дуже, міцно, різко, сильно, суворо*. Віддають перевагу віддієприкметниковим словам: *напіврилові* – родина риб із *сильно подовженою* нижньою щелепою, *палеоендемік* – вид, який зберігається з давніх часів, але має *різко скорочений* ареал, *пух* – різновид пір'я, що має *дуже вкорочений* стрижень; *фелема* – шар *міцно зв'язаних* між собою клітин із скорковілими оболонками, хоча можуть сполучатися також з відносними прикметниками: *поліморфізм* – існування в межах одного виду рослинних чи тваринних особин із *різко відмінними* ознаками, *рестриктаза* – ферменти, які розщеплюють у *суворо специфічних сайтах*, *палеоендемік* – вид, який зберігається з давніх часів, але має *різко скорочений* ареал.

Група колокацій, до складу яких увіходять прислівники зі значенням часу, малочисельна. Означувачі здебільшого сполучаються з віддієприкметниковими прикметниками: *інтерградація* – виникнення проміжних популяцій між *первісно ізольованими* угрупованнями, *синкотилія* – зростання *первісно закладених сім'ядоль* своїми краями; *флора* – *історично сформована сукупність* усіх рослин; *хіазма* – форма перехрестя *тимчасово зближуваних* гемологічних хромосом. І лише в одному випадку прислівник характеризує в часовому плані прикметник: *оман* – рід рослин родини складноцвітних, багаторічні, *часом дво-річні трави* або *кущі*.

Найчисленніша 3-поміж розглянутих четверта група словосполучень. До неї входять кілька підгруп із прислівниками, похідними від відносних прикметників, які відсилають до назв окремих наук або їхніх розділів. Тему задає прислівник із загальною характеристикою науки. Це дуже сміливі означувачі з абстрактними значеннями на зразок: *анатомічно, біологічно, географічно, генетично, екологічно, економічно, морфологічно, фізіологічно, філогенетично*: *популяція* – локальна група особин певною мірою *географічно* відокремлена від інших, *літораль* – *екологічно припливно-відпливна зона* у даній частині мілководдя; *режим* – *науково обґрунтовані екологічні вимоги*.

Здебільшого ці прислівники означають віддієприкметникові прикметники: *лімфобласт* – перший *морфологічно* (тобто за будовою) *диференційований попередник* лімфоцита. Вони можуть належати до різних терміносистем, порівняймо згаданий прислівник *морфологічно* з текстів біології з його значенням у мовознавчому тексті: відмінок прикметників і *морфологічно подібних* до них слів, а також низка інших прислівників цього різновиду: *напіввид* – група популяцій, які *морфологічно, географічно* та (або) *екологічно*, а іноді й репродуктивно відділені настільки, що їх можна вважати молодим видом.

Серед цих прислівників вирізняються ті, що окреслюють методи та аспекти наукових вимірів явищ: *асиметрично / симетрично, генотипно, горизонтально, деструктивно, дорзально, закономірно, ієрархічно, міотично, паралельно, периклинально, репродуктивно, систематично, структурно, спіралью, факультативно, фенотипно, фрагментарно, функційно*. Вони виконують роль інтегральних та диференційних ознак, пор.: *генотипно* і *фенотипно*. Словотвірний ряд першого композита розпочинає іменник *генотип* – сукупність спадкових властивостей особин, що визначає норму її реакції на всі можливі умови середовища. Він – носій генетичної інформації, що передається від покоління до покоління й контролює розвиток, будову, життєдіяльність і біологічні властивості організму, тобто сукупність усіх його ознак. Похідний від нього прикметник *генотипний* є безпосереднім твірним для прислівника.

Натомість *фенотип* – це сукупність усіх внутрішніх і зовнішніх ознак, властивостей організму на основі генотипу в процесі індивідуального розвитку. Це варіант норми реакції організму на зовнішнє середовище. Похідний від нього прикметник *фенотипний* вбирає всю його інформацію в межах відносності, прислівник *фенотипно* – його синтаксичний дериват. У колокаціях *генотипно* зберігає слід усієї генетичної інформації генотипа, а *фенотипно* – орієнтує на індивідуальні властивості реакції організму. Це підтверджують також інші контексти використання їх: *покоління гібридне* – нащадки отримані від схрещування *генотипно* різних особин тієї самої чи різних систематичних одиниць; *оцінка генетичного здоров'я* – це перевірка *фенотипно* нормальної тварини.

Колокації з прислівниками-означувачами наукових вимірів досить поширені в словниковому тексті біологічних термінів: *інстинкт* – генетично успадкована форма поведінки, основою якої є *спадково закріплені* безумовні рефлексії; *класифікація* – розподіл живих організмів за певною системою *ієрархічно* підпорядкованих груп = таксонів; *компартименти* – *функційно* і *морфологічно* різні частини клітин; *палтуси* – мають подовжене, *асиметрично приплюснуте тіло*.

Поширеною є група колокацій з прислівниками способу дії, що виражають *як – ознаки: безпосередньо, заново, неприродно, природно, тісно, умовно, чітко / нечітко, штучно* т. ін. Частина з них належить до повторюваних: *стрептобацили* – *факультативно* анаеробні бактерії. Здебільшого вони пов'язані з віддієприкметниковими прикметниками, отож модифікують дієслівну ознаку: *ізоляція* – природна чи *штучно створена роз'єднаність* ареалів, *мікодеревина* – *штучно культивовані гриби*, *мікроклімат* – *штучно створений комплекс* природних елементів, *мікроклітина* – *штучно індукована мембранна* структура; *мутація* – раптова або *штучно спричинена* успадкована зміна генотипу; *організм генетично модифікований* – живий організм, генотип якого був штучно змінений за допомогою методів генної інженерії.

У деяких таких прислівників обмежена лексична сполучуваність: *життєво необхідні умови, життєво необхідні речовини: органогени* – хімічні елементи клітини, які є *життєво необхідними* для організму; *шок* – регулювання *життєво важливих* процесів.

Деякі прислівники виражають оцінні значення з погляду норми й підкреслюють неприйнятність ознак, наближення їх до норми, їхню актуальність. До перших належать *аномально, ненормально, неприродно: карликовість* – *неприродно низький зріст* людини, *мікроцефал* – людина з *ненормально малим*

розміром голови і олігоспермія – аномально низька концентрація сперми. У другій підгрупі прислівників ще менше: *належність видова*, коли представники виду мають *практично однакові* характерні ознаки. Ознаки, зближені за домовленістю, окреслено словосполученнями з прислівниками *умовно, безпосередньо: макроорганізми* – організми, розмір яких *умовно прийнятий* понад 0,5 мл. На високу виразність ознак орієнтують прислівники *власне, заново, особливо, суворо, різко, чітко, яскраво: протаміни* – речовини, що мають *чітко виявну лужну реакцію; прихований* – який не має *яскраво виявлених ознак*.

Характерною особливістю розглянутих словосполучень є поява конкретних лексичних одиниць (прислівників) з іншими розпізнаваними лексичними одиницями (прикметниками), які разом повторюються в словниковому тексті.

До повторюваних колокацій у текстах СУБТ належать, наприклад, словосполучення з прислівником *генетично*, твірним для якого є прикметник *генетичний*, який вказує на походження, розвиток. Він сам часто виступає складником розчленованих номінацій: *генетичний аналіз / код / маркер / поліморф / фон; ~ е здоров'я*, де він окреслює вимір цих явищ з погляду *генетики* – науки про спадковість та мінливість живих організмів. У словникових текстах прислівник *генетично* (знак = відсильник до генетики) сполучається переважно з віддієприкметниковими прикметниками: 1) *інстинкт* – генетично успадкована форма поведінки; 2) *несумісність* – контрольована генетично нездатність пилокотких трубок у власній квітці проростати в стовпчик; 3) *полігаплоїд* – *генетично диференційовані гаплоїдні набори хромосом*.

Деякі з них багатократно повторюються: *індекс ізоляції* – кількісна характеристика *генетично детермінованих ізоляцій*; *маркер* – *генетично детермінований поліморфізм*; *інтерсекс* – *генетично детермінована стать*; *фармакогенетика* – розділ генетики, що вивчає *генетично детерміновані реакції* організму на лікарські препарати.

До повторюваних належать клішовані колокації на зразок: *імунітет тканин* – *генетично зумовлена несприйнятливність* тканин до ураження мікроорганізмами, та словосполучення з прикметниками: *генетично однорідні та різнорідні ядра: химера* – організм = мозаїка, різні клітини якого містять *генетично різнорідний* матеріал; *клон* – культура, що складається з генетично однорідних клітин; *ізохромосоми* – хромосома з двома генетично ідентичними плечима.

Статус означувача прикметника здобув відкомпозитний прислівник філогенетично: *палеокортекс* – *філогенетично найдавніша частина* півкуль головного мозку.

Одна з колокацій аналізованого різновиду *генетично модифікований організм* стала словом=абревіатурою ГМО, відомою з багатьох часто повторюваних написів: *Без ГМО та ароматизаторів*.

До часто використовуваних у словниковому тексті належать колокації з прислівником *біологічно*, що є знаком-означувачем біології – науки про все живе. Це слово тяжіє до означень іменника *речовина* (рос. *вещество*, англ. *substance*) – вид матерії, який, на відміну від фізичного поля, має масу спокою (елементарні частинки, атоми, молекули та ін.), що формує численне темогніздо розчленованих номінацій: *речовина бактеріостатична / біогенна / біокосна / жива / міжклітинна / органічна / отруйна / поживна; речовини конзерогенні / ростові* (син. фітогормони) / *токсичні*. До нього входить *біологічно активна*

речовина, що в свою чергу належить до іншого поля: *фізіологічно активні речовини*, *осмотично активні речовини*. Цей термін – колокація є центральним у поясненні багатьох інших біологічних термінів: *катехіни* – природні біологічно активні речовини з групи рослинних пігментів; *кініни* – група біологічно активних речовин – регуляторів росту у людини, тварин, рослин. Вони виконують різні функції в живих організмах: *нейромедіатор* – передає електричний імпульс між нейронами, *нейропептини* – синтезуються нервовими клітинами і виділяються в міжклітинний простір; *нутрицевтки* – біологічно активні *домішки*, використовувані для корекції хімічного складу їжі людини. Такі речовини беруть участь у різних процесах в живих організмах і сприяють його життєдіяльності: *оксиданти* – утворюються в клітинах живих організмів і беруть участь у вільно радикальних процесах окиснення, *парагормон* впливає на клітини, але утворюється в інших органах і тканинах; телергони виділяють тварини в зовнішнє середовище.

Отже, увиразнюється механізм формування найменувань різного типу. Частина словосполучень, яка внаслідок повторення стає спочатку клішованою за формою, поступово згортається в єдину за змістом розчленовану номінацію: *помірно холодний клімат*, *біологічно активна речовина*. Передбачуваність кожного наступного члена колокації збільшується зі зростанням частоти її вживання в текстах. Найчастотніші з них можуть згорнутися в універб: *генетично модифікований організм* – ГМО. Цей тип універбів займає своє місце серед універбів, виниклих на ґрунті словосполучень із іншим типом синтаксичних зв'язків на взір: *білі кров'яні тільця* – *білокрівці*. В інших терміносистемах вони мають свої особливості, свої означувачі, наприклад: *соціально незахищені верстви населення*, *сімейно орієнтований підхід*, *соціальний супровід сімей*, *умовно дострокове ув'язнення*.

Цей факт заслуговує на додаткові пояснення з погляду структурно-прагматичного аналізу наукового тексту і ролі в ньому розглянутих колокацій. З одного боку, вони служать засобом компресії тексту навколо предикативних центрів, обмежуючи кількість підрядних речень. З іншого, оцінний характер багатьох прислівників = означувачів ознак свідчить про те, що науковий текст, зокрема словниковий, має свою шкалу прагматичних оцінок, і не лише в плані істинний / неістинний (за логікою суджень), а й у дусі аксіології, наближеної до буденного спостереження, де є місце справжньому та несправжньому (виразниками значень є основи *псевдо-* та *квазі-*), типовому / нетиповому, відповідному / не відповідному певній нормі.

У словниковому тексті біологічних термінів основу *квазі-* не представлено в одиницях реєстру. Натомість основу *псевдо-* реалізовано в 54 композитах, де вона підкреслює значення “подібний до... , нагадує щось (предмети, процеси)”: *псевдобульба*, *псевдомікориза*, *псевдоспора*, *псевдотканина*, *псевдороліплоїдія*, *псевдопикніда*, *псевдоредукція*.

Окреслюється характерна риса наукового стилю, зокрема словникового тексту, в якому велика питома вага в прислівниково-, прикметниково-, іменникових словосполученнях належить абстрактним прислівникам від відносних прикметників, що стосуються назв наук, їхніх розділів, методів і методик дослідження. Перша частина цих словосполучень закріплює аспектні

характеристики іменника з погляду статичних прикметникових ознак, що перетворюються на їхні відносно сталі прикмети.

Це чітко відрізняє науковий стиль, зокрема словниковий текст певної галузі знань, від текстів художньої літератури. У текстах художнього стилю трапляються численні композити, часто авторські оказіоналізми, перший компонент яких співвідноситься з прислівником, що разом із прикметником здатен характеризувати здебільшого стан людини: *байдуже-спокійний, безтямно-радісний, безглуздо-пустий, безутішно-тужний, впевнено-розвалькуватий, звично-зляканий, злодійкувато-щасливий, нервово-прекрасний, поблажливо-добродушний, похмуро-байдужий, презирливо-гнівний, спокійно-добрий, фантастично-прекрасний, схвильовано-радісний*. Лише в одному випадку такі прислівники стосуються не людини, а лісу: *тропічно-густі ліси* (чс).

Узяті з художньої літератури приклади характерні для художньої прози і, як бачимо, мають людиноцентричну спрямованість. У науковій прозі такі реєстри семантики прислівників більш приглушені.

Синтаксис наукового тексту впливає на сталість сполучуваності складників колокацій, які посідають проміжне місце між одиницями синтаксису і термінологічними словосполученнями. Другі виникають за необхідності визначення характерологічних ознак одиниць систематики в терміносистемах. У багатьох випадках потрібно коротко (в загальному) окреслити групу, ряд, підряд, клас, родину через вказівку типових умов реалізації ознаки. Саме тому з'являються словосполучення на взір *морфологічно зумовлено*, що характеризують умови (ситуацію) формування ознаки: пор. мовознавчі терміни: морфологічні категорії розподіляються на комунікативно спрямовані, когнітивно орієнтовані та формально спрямовані [3; 31]. Ці колокації наближаються до слів-юкстапозитивів на зразок *вічнозелений*. У художньому стилі, як свідчать матеріали частотних словників, такі колокації служать засобом вираження експресивно- / емоційно забарвлених значень або підкреслюють силу (інтенсивність) виявлення ознак стану на взір: *байдужо-спокійний*.

У науковому тексті постійно виникає необхідність творення нових термінів. Левова пайка їх у різних терміносистемах припадає на розчленовані номінації. Водночас об'єктивно формується інша тенденція – до семантичної конденсації таких складних утворень, до їхнього згортання в універби, що є простими афіксальними словами, а ще частіше композитами – наслідком основоскладання, рідше аббревіатурами – результатом скорочення слів до основ, морфем, літер. Під їх вплив потрапляють насамперед повторювані, єдині за поняттєвим змістом колокації.

1. *Вихованець І. Р., Городенська К. Г.* Теоретична морфологія української мови. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
2. *Мельчук И. А.* Опыт теории лингвистических моделей «Смысл-Текст». – М. : Наука, 1990. – 314 с.
3. *Регинина К. В., Тюрина Г. П., Широкова Л. И.* Устойчивые сочетания русского языка. – М. : Рус. язык, 1976. – 296 с.
4. *Δελτίο επιστημονικής ορολογίας και νεολογισμών.* Вип. 13. – Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2015. – 253 с.
5. [http://ru.wikipedia.org/wiki/Коллокация_\(лингвистика\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Коллокация_(лингвистика)).

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

СУБТ – Словник української біологічної термінології. – К. : ТОВ «КММ», 2012. – 744 с.

ЧС – Частотний словник сучасної української художньої прози. Т. 1-2. – К. : Наукова думка, 1981.

N. F. Klymenko

FROM COLLOCATION TO TERMS

Collocation as a syntactical and semantic unit, in which one of lexical components is combined with the other distinguished element with the high level of predictability, is in the focus of text researchers. They are studied using the automatic text analysis, compiling general and terminological dictionaries.

A large amount of term combinations in scientific texts impels linguists to study conditions that have lead to forming such unities, and also possibilities of their summarization in one-word. The spreading of word combinations with adverbial or adjectival component has become the subject of this paper. A part of them form numerous term families of split nominations with a similar key word.

К e y w o r d s : collocation, term, word combination, term family, term system.

УДК 81'366

О. Л. АРИСКИНА
(Саранск, Россия)

**ТЕРМИНЫ МОРФЕМИКИ И СЛОВООБРАЗОВАНИЯ
В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ГРАММАТИКАХ XVI ВЕКА**

В статье представлено многоаспектное рассмотрение терминологии морфемки и словообразования в восточнославянских грамматиках XVI в. (Грамматика 1586 г., Грамматика “Адельфотис” 1591 г., Грамматика Лаврентия Зизания 1596 г.). Анализ терминов дериватологии в этимологическом, словообразовательном, ориентационном и функциональном аспектах позволил сделать вывод об исконном характере научных единиц, их ориентирующей направленности и системном характере терминологии.

К л ю ч е в ы е с л о в а : термин, терминология морфемки и словообразования, восточнославянские грамматикки.

В наших работах не раз указывалось на необходимость исследовать начальный этап становления учения о морфемике и словообразовании. Без знания этого этапа развития науки, без знания особенностей формирования дериватологической терминологии не представляется возможным понять,

О. Л. АРИСКИНА, 2017